

ПАМЕТ И МОДЕРНОСТ

Снимка: Мария Маринова
Худ. оформление: Таня Дечева, Николай Генов

РОЛЯТА НА ПАМЕТТА В „МИНИСТЕРСТВО НА БОЛКАТА“ НА ДУБРАВКА УГРЕШИЧ

Деница Заркова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Докладът разглежда ролята на паметта в живота на емигрантите, живеещи в Амстердам и пристигнали там след започването на войната в бивша Югославия. На преден план е поставена травмата на отделните герои от загубата на колективната и част от индивидуалната памет и техният опит да изградят механизми за справяне със ситуацията.

Ключови думи: памет; бивша Югославия; травма; Дубравка Угрешич; „Министерство на болката“

This article examines memory and its role in the life of emigrants living in Amsterdam who arrived there after the beginning of the Yugoslav War. The characters' personal trauma as a result of the loss of collective and, to some extent, of individual memory is foregrounded together with the characters' attempt to build coping mechanisms to deal with their current situation.

Keywords: memory; former Yugoslavia; trauma; Dubravka Ugrešić; *The Ministry of Pain*

I. Въведение

Началото на 90-те години на XX век за Балканите е време на войни и разрушения. Това е периодът, в който са разпокъсани териториите на бивша Югославия и са поставени граници там, където до вчера е можело да се премине свободно. Това е време на разпад на една идентичност и конструирането на много нови. Време на промяна на езика и на колективната памет, свързана с общото минало на тези народи. Своя роман „Министерство на болката“ Дубравка Угрешич не пише веднага след войната, а едва през 2004 г. Той е пряко свързан с тези събития и проследява проблемите на хора, емигрирали от разпокъсаните Балкани по време на войната или скоро след нейното приключване и озовали се в Амстердам. Поради настъпилите събития функционирането на тяхната памет е нарушено най-често поради външни фактори, но и в резултат на собствен избор и това води до разклащане на тяхната идентичност, а в крайни случаи и до нейната деструкция.

II. Памет – теоретична концепция

Преломен момент в теоретичната постановка за паметта като колективен конструкт се оказват 20-те години на XX век, когато независимо една от друга се създават две теории. Едната е дело на социолога Морис Халбвакс, а другата на историка на изкуството Аби Варбург. Свързва ги това, че и двете се оттласкват от дотогавашната пряка корелация между биологията и колективната памет, като поставят акцент върху зависимостта на паметта от културата. От този момент терминът става инструмент за много дисциплини и до него прибъгват специалисти от областта на антропологията, историята, социологията, социалната психология и литературата. В богатата литература по този въпрос колективната и индивидуалната памет не са еднозначно разбирани и дефинирани. Срещаме се с „колективна памет“, „социална памет“, „културна памет“, а също и „историческа памет“. Неведнъж различни изследователи използват един и същи термин, разбирайки го различно. Налице са и случаи, когато по подобен начин са интерпретирани два на пръв поглед различни термина.

В моя подход към колективната памет се опирам на дефиницията, дадена от Барбара Шацка, която я определя като „представа за миналото на собствената група, която е конструирана от отделните индивиди чрез запомнената от тях – съгласно откритите от психолозите правила – информация, произтичаща от различни източници и достигаща до тях чрез различни канали“ (Szacka 2006: 44). Колективната памет е основата на идентичността на индивида и на обществото. Както отбелязва Яцек Новак, на базата на нашата памет се зараждат авторецепцията и социалното съзнание, благодарение на което се идентифицираме с групата (Nowak 2011: 12).

Особено важни в антропологичния подход към паметта са вярванията, които се отнасят до собственото минало, а не „обективното минало“, представено в историческите изследвания. Именно тези вярвания, под формата на колективна памет, т.е. конкретно тълкуване на историята, създават чувството за идентичност и осигуряват в рамките на дадено общество съответното ниво на социална интеграция. Колективната памет се опира на историческото знание, но се взема под внимание по селективен начин, защото се използва за изграждането на картини от миналото според собствените правила и нужди. Този процес обаче не се състои във фалшифицирането на миналото, а

в „спонтанното преобразуване на фигури и събития от миналото във вечни модели и персонификации на ценностите, които санкционират поведения и нагласи, важни за живота на общността“ (Szacka 2003: 8). За разлика от историята, колективната памет е рефлексивна и несистематична.

Ян Асман дели колективната памет на комуникативна и културна памет. Комуникативната памет „съдържа в себе си онези свойства на колективната памет, които са свързани единствено и само с ежедневната комуникация“ (Assmann 2003: 12). Обикновено именно от този тип комуникация, известна още като устна история (*oral history*), индивидът изгражда своята индивидуална памет, която според Халбвакс е социално предавана и се отнася до групата. За разлика от това, когато говорим за културната памет според Асман, ние се отнасяме към структура от знания, която може да се опише като „идентификация на самоличността“, защото върху нея „групата изгражда своето съзнание за единство и специфичност и черпи от нея нормативи и сътворени реалности, за да възпроизведе своята идентичност“ (Assmann 2003: 12).

Индивидуалната памет е тясно обвързана с личните преживявания и усещания на субекта. Споменът за лично преживяното изгражда памет, която е самодостатъчна за индивида и изгражда негова лична рамка на спомените, очертаваща измеренията на собствения му живот. И макар паметта на субекта да е в постоянно взаимодействие с тази на другите членове на обществото, в което се намира, тя не се слива с тях.

След Втората световна война паметта и историческото мислене са проблематизирани. Алайда Асман разсъждава върху ключов проблем на това следвоенно време, а именно дали паметта, или забравата на такива събития като Холокоста биха довели до изживяване на тази историческа травма (Assmann 2012). Често обаче тези две на пръв поглед противоречащи си концепции не са взаимно изключващи се и могат да се редуват с течение на времето. В годините непосредствено след нанесената травма се сблъскваме по-скоро с период на забравата, но по-късно настъпва период на спомняне и на търсене на миналото, както и опит за неговото осмисляне и вписване в индивидуалната и обществената памет.

Терминът „постпамет“, който е въведен от Мариане Хирш, днес е ключов в мисленето за паметта и войната; префиксът „пост-“ се свързва със спомените и историите, които са разказани от хора от второ или следващо поколение. Статията „Поколение на постпаметта“ (Hirsch 2011) започва с рефлексия над това, че в областта на науките, които са свързани с изследвания над паметта, терминът „постпамет“ придобива преди всичко значение в контекста на Холокоста и този вид предаване на

опит. Основна е идеята, че паметта за основополагащи и травмиращи събития може да бъде предавана трансгенерационно. Погледът през призмата на историята за Втората световна война обаче не изчерпва възможността да се говори за следвоенна памет. В лицето на конфликтите, които се случват в Европа след 1945 г., е трудно да се игнорират свидетелствата, които ни предлага между другото и литературата на страните от бивша Югославия. В този случай не е възможно да се говори за сравнително постоянен резервоар на опит, защото върху паметта за войната на Балканите се наслаждава също това, което Пиер Нора определя като „паметта, открита в Източна Европа“. Той вижда заплахата в следното: „Истинският проблем, който поставя пред нас днес сакрализацията на паметта, е да знаем как, защо и в какъв момент оживяващият това явление положителен принцип на еманципация и освобождение може да се превърне във форма на затваряне, стимул за изключване и инструмент за война“ (Nora 2001: 43). Запис на такъв път в балканските реалности са романите и есетата на Дубравка Угрешич, в които миналото от култивиран сакрум на паметта се променя в средство за конфликти.

III. ЕЗИКЪТ

В „Министерство на болката“ проблемът за езика е основен. Езикът може да се възприеме като носител на паметта и изразител на идентичността, затова и неговата роля е централна в книгата. Често в ситуациите на емиграция езикът е този, който поддържа връзката с родината и миналото, с паметта и историята на народа или общността, от които идва човек. Но въпросът, поставен в книгата, е какъв е всъщност този език. След разпадането на Югославия властите в отделните страни се опитват да изработят нови норми, които да отдалечат езиците и насилствено да ги превърнат в отделни. „Новоговорът“, който се създава като хърватска книжовна норма, е един огрубен вариант на предишната езикова норма. Същата съдба сполетява и останалите езици. Новоговорът е възприет двузначно от членовете на обществото. За тези, които искат да потвърдят своята политическа лоялност, той е единственият подходящ език, но също така, колкото и да е странно, се използва и от тези, които искат да опишат кошмара, в който са попаднали. Фразите, които са груби и сухи, деперсонализират говорещия и по този начин служат като защита. Изграждайки тази стена между себе си и обществото, но и между себе си и спомените, за които говори, отделният човек може

да опита да се освободи от изживяната травма чрез нейното вербализиране на един неутрален, нов език. За Игор, от друга страна, а и за много други хора, служебният хърватски е „като перверзия и насилие над езика“ (Ugreshich 2005: 41). Той не може да се идентифицира и да се изразява на този нов, наложен вариант на езика. Според него всички „наши езици се опитват да си създадат книжовна норма, но звучат естествено единствено в своя нечист, смесен вариант. [...] Всички тия езици, хърватски, сръбски, босненски, са нещо неестествено...“ (Ugreshich 2005: 41).

За студентите и преподавателката им Таня Луцич езикът се оказва една от общите им травми. Преподавателката установява, че студентите ѝ се изразяват полесно на език, който не е техен, т.е. на английски или холандски, макар че ги знаят половинчато, а родния си език започват да възприемат като чужд. Сякаш опитвайки се да се отърсят от миналото си и да го забравят, те разговарят на чуждия език, защото той изразява само тяхното настояще. Настояще, което е объркано, неподредено и несигурно, точно като чуждия език в главата им. Чрез него те не се опитват да станат част от колективната памет на обществото, в което са отишли, но и използвайки го, те се откъсват от паметта, от която са били част до този момент.

Когато им се налага да използват родния си език, студентите търсят различни механизми, за да облекчат травмата, която е пряко свързана с езиковите реалии. Игор използва комбинацията „нашенски + англицизми“ (Ugreshich 2005: 41), защото тя му изглежда по-поносима, а Невена се отличава „с един вид езикова шизофрения“ (Ugreshich 2005: 40), понеже смесва диалектите и бърка ударенията. На моменти говори на южносръбски диалект, после преминава към имитация на загребски кайкавски говор, а накрая провлича думите като босненка. Тази нейна особеност е следствие именно от войната, тъй като баща ѝ е бил сърбин, а майка ѝ – хърватка, и са се разделили, понеже всеки е държал на своята националност. Невена пък е изпратена при баба си в Босна. Несъзнателното смесване на диалектите е знак и за разклащане на индивидуалната памет, която търси своите допирни точки с колективната, но в променените условия не може да ги открие.

Опит за преодоляване на разединението е наричането на езика „нашенски“: „Името на езика, който говореха, освен ако не ставаше въпрос за словенски, македонски или албански, беше *нашенски*. Понякога и *нашият език*“ (Ugreshich 2005: 17). Това е и знак за несигурност. Нито един от тях не знае как да нарича езика, на който говорят, нито страната, от която идват, защото този език и тази страна вече не съществуват. С тях се е загубила и колективната им памет, а следователно и част от

индивидуалната. В родината им искат да създадат нова колективна памет, вече разделена на толкова части, на колкото се разпада и Югославия. А зад всеки един от тези езици стои войска, готова да го защитава. Те са превърнати в оръжие, чрез което се сее разделение и ненавист. Но „Това бяха езици, които започнаха война, за да докажат, че не могат да бъдат събрани заедно, може би тъкмо защото бяха неразделими“ (Ugreshich 2005: 38). И докато всеки се опитва да изтъкне безбройните незначителни разлики, които да доведат до това разделение, сякаш никой не забелязва, „че и на трите езика думата смърт е еднаква“ (Ugreshich 2005: 38).

IV. Артефакти на паметта

Проблемът за конфронтацията с югославското минало се превръща в една от най-важните теми в „Министерство на болката“. Средството, благодарение на което се съживява паметта на героите, са предметите – те се превръщат в депозит на спомени, свързани с живота, който е изгубен поради избухването на войната.

Таня Луцич, която преподава в славистичната катедра на Амстердамския университет, предлага на своите студенти вместо да се провеждат традиционните занятия, да вземат участие в измисления от нея „проект“. Неговата цел е „каталогизиране на бившето югославско всекидневие“ (Ugreshich 2005: 51). Значещото в този контекст е положението, в което се намират участниците в лекциите, заедно със своята преподавателка, която ги води, а това е именно ситуацията на разпадащата се Югославия, която ги кара да напуснат родните си места и да потърсят убежище извън родината си. Преживеният опит и самата емиграция стават фактори, които интегрират групата, не е възможно бягството от темата за войната на Балканите, а паметта за нея е с характер на лична травма:

Прекрасно знаех, че всеки от нас си има свой собствен опит от войната и че загубите, като тази на Селим например, са неизмерими. Селим и Мелиха бяха изпитали войната на собствените си гърбове, и то с пълна сила. Урош и Невена отказваха да говорят за това, макар че и те бяха дошли от Босна. [...] В сравнение с техния моят личен опит от войната бе незначителен (Ugreshich 2005: 52).

И все пак разнообразието от преживявания, което е силно подчертано в началото на книгата, не се превръща в обект на колективна психотерапия. Таня не иска да ги съпоставя и сравнява. Опитът, свързан с войната, който е маргинализиран от участниците в нея, създава напълно лично пространство и този опит не е вербализиран

по време на срещите на групата. На преден план Таня поставя миналото, а не настоящето, въпреки че актуалната ситуация на Балканите засяга съдбата на младите хора. Взаимоотношенията в групата обаче показват, че не всички жители на бивша Югославия са се отrekli от нейната мултикултурност – етнически студентите са представители на различни народи (сърби, хървати, босненци), които са застанали един срещу друг във войната, и все пак изглежда, че повече са нещата, които ги свързват, отколкото нещата, които ги разделят. С оглед на етикета „балканци“ (Ugreshich 2005: 54), който е лепнат на хората, идващи вследствие на войната, всички стават равни в чуждата страна. Най-важният консолидиращ фактор обаче се оказват общите спомени и споделеното чувство за загуба.

И според Таня територията, която пасва най-добре и е най-малко болезнена, е общото им минало. А изворът на протеста им е загубата на най-основните неща: „Беше ни отнета държавата, в която бяхме родени, а заедно с това и правото на нормален живот. Беше ни отнет езикът“ (Ugreshich 2005: 53). Проблемът за изгубената памет също е подет. Това е проблем, характерен не само за тази книга, а въобще за творчеството на Дубравка Угрешич¹.

Защото на всички нас ни бе отнето и правото на мислене. С изчезването на държавата трябваше да бъде унищожена и паметта за живота в нея. На новите властелини не им стигаше само властта: в новите държави трябваше да живеят „зомбита“, хора без спомени. Югославянското минало бе публично низвергнато, хората бяха принудени да се отрекат от бившия си живот и да го забравят. [...] „Югоносталгията“, припомнянето на живота в бившата ни държава, се превърна в синоним на политическа некоректност (Ugreshich 2005: 53).

Участниците в занятията не си служат с материални предмети, но въпреки това нещата, които си припомнят и описват, фигурите и събитията започват да изпълняват функцията на своеобразни артефакти. Те носят следващи асоциации и спомени, оказват се ценност не само в реален смисъл, но преди всичко в символичен. Паметта, която те поражда, е силно индивидуализирана, въпреки че всеки следващ елемент в метафоричната найлонова торба на червени, бели и сини ивици – първият спомен в рамките на проекта, за който пише Ана – образува една цялост с предходните. Все пак тази цялост, събрана в торбата, няма нищо общо с националния опит. Това е силно подчертано още в началото, когато идеята за съвместния „проект“ се изяснява.

¹ Среща се в есета ѝ, които са част от „Културата на лъжата“, както и в „Музеят на безусловната капитулация“.

Споменът за митингите, организирани по повод рождения ден на Тито, разказан от Бобан, е незабавно отхвърлен. Реакцията на това да се говори за социално събитие, което също така е и политическо, е израз на това да се говори за нещо чуждо и общо. Това е поредният пример за напрежение между националната и индивидуалната памет. Първоначално обявеният фокус върху отделния индивид е опит за откъсване от по-широката перспектива. В случая на университетския проект политическият и социалният контекст остават по-скоро като заден план за историите на студентите, техните изказвания разкриват в по-широк план това, което може да бъде описано с префикса „юго-“. Действителността преди войната е преди всичко времето на тяхното детство и младост, към които се връщат като възрастни, а поради факта, че се е наложило да емигрират, те са откъснати от своите семейства. Разпадането на страната се превръща в ситуация, която те преживяват в личното си измерение, с което Югославия започва да функционира не само като митична мултинационална държава със своя култура и история, но преди всичко като символ на изгубеното детство. Ако приемем тази перспектива, която изглежда е близка на поне част от емигрантите, няма да ни учуди изразената пряко от Урош критика: „Югославия беше една страшна страна. В нея всички лъжеха, както впрочем лъжат и досега. Само дете сега една лъжа се раздели на пет“ (Ugreshich 2005: 75).

Привидно еднозначната югоносталгия в „Министерство на болката“ се оказва с различни лица. Това, което ги обединява, е осъзнаването на загубата, която не се подхранва от споделената визия за миналото, а от индивидуалната селективна памет.

V. Връщането „у дома“

В творчеството на Дубравка Угрешич майката е тази, която играе ролята на носител на паметта. Тя е спойката със собственото минало и затова комуникацията с нея е сложна, но в същото време връзката е изключително силна. Тя е тази, която остава в родния дом, независимо от обстоятелствата, и пази и предава паметта.

Връщайки се вкъщи, Таня още на летището констатира, че „Чуждата страна е там, където никой не ни посреща при пристигане“ (Ugreshich 2005: 92). Домът ѝ вече не е дом. Тя не може да познае нито майка си, която се държи по различен начин, нито родния си град, чиито имена на улици са изцяло променени. Нейният най-голям страх се сбъдва. Пророчески за нея се оказва сънят на Бобан. Тя успява да се изгуби в мястото, което познава като дланта си и това я хвърля в ужас, защото бежанската

травма се появява точно там, където най-малко е очаквала – „вкъщи“. Нейните спомени за това, което е било, се оказват нерелевантни с времето и пространството, в което се намира Загреб в момента. Там времето тече много по-бързо отколкото нейното вътрешно време и ако за нея войната се е случила вчера, то за хората, които са останали да живеят там, това е вече далечно минало.

Докато е в Загреб тя получава и ръкописите на Татко, бащата на бившия ѝ мъж. Това е още един опит за запазване на паметта и предаването ѝ на следващото поколение, макар Таня да не е сигурна, че някой някога ще прочете тези записки. Той пише тези ръкописи, защото не му е позволено да говори, а иска да каже нещо, да представи своята гледна точка и да допринесе към колективната памет чрез своята индивидуална. В записките му „се прокрадва югославското всекидневие от петдесетте и шейсетте години“ (Ugreshich 2005: 125) и е описана неговата работа като учител в едно градче. За пореден път в книгата е поставен въпросът за това докъде се простира индивидуалната памет и нейното влияние върху колективната. Има ли го изобщо? Дали някой някога ще се вслуша в тези истории от югославското минало и ще изгради история върху тях? Дали това някога ще бъде позволено?

VI. Да запомниш или да забравиш?

Този основен въпрос, зададен от Алайда Асман и от други съвременни изследователи на паметта, е поставен и в книгата на Дубравка Угрешич. Травматичната памет, свързана с миналото и войната, с напускането на родината и загубата на близките хора, несъмнено е изтласкана в периферията на това първо поколение. Хората се опитват да продължат живота си, без да се обръщат към тези събития. Да намерят опора, за която да се хванат, за да могат да издържат и постепенно да възвърнат отнетия им живот.

Таня Луцич решава, че това, от което имат нужда нейните студенти, е не да забравят, а да си спомнят. Тя съзнава острието на бръснача, по което се движи: „Защото по някакъв начин пробуждането на спомените представляваше също толкова манипулация на миналото, колкото и тяхната забрана“ (Ugreshich 2005: 54), но все пак решава да продължи да се движи по него. Струва ѝ се, че ако се примирят със собственото си минало, ще успеят да го приемат и преживеят. И студентите ѝ се подчиняват – те носят своите спомени и символично ги пускат в найлоновата торба,

която лека-полека започва да се изпълва със съдържание. У нея се повдига все пак въпросът дали няма „в опита си за реконструкция на изчезналото всекидневие да възкресе единствено неговия сив сурогат и така да разкрия колко незначителна е в действителност стойността на „багажа“, който иначе ни изглеждаше безценен“ (Ugreshich 2005: 59).

В спомените на студентите и най-вече на Игор се появяват детайли, които няма как да помнят, защото не са били родени. На това Игор отговаря, че има „juhoheñi“, които помнят. Тук се появява идеята, прокарана от Мариане Хирш, че паметта може да бъде предавана трансгенерационно. Но докато при нея става въпрос за важни и травматични събития, тук чрез позоваването на югогените са „предадени“ само детайли. Все пак „На учениците ми особено им харесваше идеята, че не ние, а някакви си фантомни juhoheñi, за които при това не носим никаква отговорност, помнят нашето минало“ (Ugreshich 2005: 56). Това е прехвърляне на отговорността за миналото и неговото помнене на нещо, което е извън обсега им на контрол, и освобождаване от необходимостта да са съзнателни носители на тази травматична памет.

Изборът на Игор по темата за завръщането е и неговата гледна точка към възможността за изграждане на нов живот и памет в родината, както и на изгледа за такива в чужбина. Той избира приказката на хърватската писателка Ивана Бърлич-Мажуранич „Как Потех търсеше истината“. Изводът от нея е, че „оставането в „изгнание“ е равносилно на гибел. [...] Завръщането въкъщи е възвръщане на паметта, но и смърт. [...] Изглежда, че единственият триумф на човешката свобода се съдържа в онази иронична секунда на заминаването в една, друга или трета посока“ (Ugreshich 2005: 172).

Затова и именно той обвинява Луцич за идеята ѝ през първия семестър, откривайки ѝ другата страна на ситуацията, за която тя може би не е помислила:

Кажете ми, минавало ли ви е някога през ум, че през цялото това време вие просто ни измъчвахте? Минавало ли ви е през ум, че тези ваши ученици, тези, които толкова карахте да си спомнят, може би всъщност са искали час по-скоро да забравят? И че са симулирали спомени само и само да ви угодят? (Ugreshich 2005: 190–191)

А Холандия е именно страната, която им предлага тази забрава. Това е страна без болка, защото „холандската равнина е като добрата стара попивателна хартия, попива всичко. Спомените, болката, целия този срап...“ (Ugreshich 2005: 191). Докато

реалната история на югонарода, неговата културна история, тази, която Лулич иска от студентите си да си спомнят и запазят, е всъщност история на унищожението.

В „Министерство на болката“ все пак ясен и категоричен отговор на въпроса дали трябва да се помни, или да се забрави не се дава, може би именно защото всеки е отговорен пред своята памет и пред тази на колектива и трябва сам да реши дали ще я запази, или не.

VII. Заключение

Въпросите за паметта представляват важна част от съвременните хуманитарни науки и културни проучвания. Те са и основен проблем в прозата на Дубравка Угрешич и в частност в романа ѝ „Министерство на болката“. Връзката между колективната и индивидуалната памет и конфликтът между тях става особено видим по време на войната в Югославия. „Министерство на болката“ е израз както на социалната трансформация, така и на индивидуалното преживяване на героите. Централна роля играе символизирането на предмети и спомени от миналото, защото те крепят връзката между идентичността на югосталгика и емигранта. Важно е да се отбележи, че завръщането към темата за югославското минало никога не се осъществява без обръщане на вниманието към запомнените подробности от ежедневието и семейния живот. Борбата за правото на памет не е израз на сентимент към идеологията и стария режим или постулат за неговото връщане. Тя произтича от убеждението, че репресиите и забравянето на миналото няма да бъдат импулс за изграждане на нова собствена идентичност, а ще доведат до още по-големи загуби. Подобно на войната, в чието име се е случило всичко това.

Библиография

- Assmann 2012*: Assmann, A. To Remember or to Forget: Which Way Out of a Shared History of Violence? – In: Memory and Political Change. London: Palgrave Macmillan, 2012. 53–72.
- Assmann 2003*: Assmann, J. Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa. – Pamięć. Borussia. Kultura – Historia – Literatura, nr 29, 2003, 11–16.
- Hirsch 2011*: Hirsch, M. Pokolenie postpamięci. – Didaskalia, nr 105, 2011, 28–37.
- Nora 2001*: Nora, P. Czas pamięci. – Res Publica Nowa, nr 7(154), 2001, 37–43.
- Nowak 2011*: Nowak, J. Społeczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej. Kraków: Nomos, 2011.

Szacka 2003: Szacka, B. Historia i pamięć zbiorowa. – Kultura i Społeczeństwo, nr 4, 2003, 3–14.

Szacka 2006: Szacka, B. Czas przeszły, pamięć, mit. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006.

Ugreshich 2005: Ugreshich D. Ministerstvo na bolkata. Prev. Lyudmila Mindova. Sofiya: Fakel Ekspres, 2005. [*Угрешич 2005*: Угрешич, Д. Министерство на болката. Прев. Людмила Миндова. София: Факел Експрес, 2005.]